

Олексій Корота (Суми),
магістр історії, провідний спеціаліст групи «Охорони історико-культурної спадщини» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації

Євген Осадчий (Суми),
старший науковий редактор групи по підготовці обласного тому «Зводу історії та культури України. Сумська область» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук

Селітроварний комплекс у Верхньому Посуллі

Процес освоєння Верхнього Посулля у XVII ст. є одним з маловивчених періодів розвитку Лівобережної України. Традиційно в історичній літературі приділялася увага етапам заселення південних рубежів Путивльсько-го уділу у середині XVII ст., що згодом отримали назву Слобожанщина.

Проблемами, пов'язаними з дослідженням селітроварних комплексів Лівобережної України, займалися В.Г. Ляскоронський, В.О. Городцов, Д.Я. Телегін, Б.А. Шрамко, І.Б. Шрамко, О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, Д.В. Каравайко, В.В. Приймак [5; 1, 93–161; 14, 72–74; 8, 2; 10, 88–91]. В останні роки О.В. Коротею було запропоновано методи, спрямовані на ґрунтовне вивчення об'єктів селітроваріння в контексті застосування сучасних комп'ютерних та ГІС-технологій [3, 86–89].

Значний внесок у вивчення даної проблеми належить Д.І. Багалію, А.Г. Слюсарському, П.М. Кулаковському, які опублікували ряд грамот, присвячених саме процесам заселення прикордонних територій у Посуллі між Річчю Посполитою та Московською державою. Публікація низки грамот з архівів Львова, Варшави, Кракова, Москви та ін. дозволило відтворити історичні події, пов'язані з колонізацією регіону, а також пов'язати виявлені археологічні об'єкти з певними персоналіями та подіями [5; 6; 10; 4].

Одним з важливих промислів, що визначали розвиток Південної Сіверщини у першій половині XVII ст., було селітроваріння. Селітровари стали одними з перших організованих ватаг, що почали освоєння території на південь від Путивля. На початку XVII ст. найбільшим укріпленим населеним пунктом Південної Сіверщини були Ромни. Роменська фортеця, зведена на укріпленнях дитинця літописних Ромен завдяки вигідному розташуванню швидко набуває значення регіонального центру польсько-української колонізації. За десять років існування Ромни вже мали замок, укріплений острог, де нараховувалося майже 1000 дворів.

Організаторами колонізації Сіверщини були князі Корецькі, Вишневецькі та Жулкевські, які засновували остроги та слободи на незаселених територіях Московської держави. Але видобутком селітри займалися переважно люди кн. І. Вишневецького. Саме його ватаги без будь яких погоджень з московською владою почали варити селітру на Сулі та Ворсклі. Цьому сприяли невизначеність меж кордону між Польщею та Московією

та відсутність військових поселень Москви у регіоні. Ситуація, коли кургани знаходилися на спірних територіях, давала змогу ватагам І. Вишневецького вести промисел безконтрольно. На початку XVII ст. козаки-селітровари, які працювали на кн. Я. Острозького, уклали угоди з путивльським воєводою на розробку курганів за умови передачі частини доброї селітри путивлянам. Проте умов договору селітровари не виконували, і путивльські воєводи перестали співпрацювати з поляками. Згодом, через свого представника, І. Вишневецький запропонувавши путивлянами більш вигідні умови, став одноосібно видобувати селітру у регіоні. Варіння селітри на Сулі часто ставало причиною частих збройних сутичок між селітроварами та загонами ратних людей з Путивля [4, 311–320].

Значна кількість майданів знаходиться за течією р. Сула. Цей регіон з початку XVII ст. активно заселявся за ініціативою роменського урядника К. Сіножацького. Басейн р. Сула багатий на курганні могильники. Вони розташовані на правому високому березі Сули та за течіями невеликих річок, її правих приток. Переважна більшість курганів складена з чорнозему. Висота збережених насипів становить 4–8 м. Це приваблювало сюди селітроварів. Регіон також багатий на водні ресурси та ліси. Наявність невеликих річок і струмків долини яких були вкриті лісом ідеально підходили для роботи селітряних ватаг.

У витоків р. Сула знаходиться найбільший селітроварний комплекс Путивльського уїзду. Він знаходиться на північній околиці від с. Печище Сумського району, на правому високому березі річки.

Курганний могильник було виявлено О.В. Коротею та Є.М. Осадчим у 2005 р. у 2012 р. проведено картографування з наступною комп'ютерною обробкою отриманих даних [9, 28].

Селітроварну майстерню було закладено на території невеликого курганного могильника. На сьогодні вціліли два насипи діаметром 44 та 23 м і висотою 2 та 1,4 м. Найбільший насип було використано при видобуванні селітри. Комплекс складається з решток курганного насипу діаметром 60 м. Насип кільцеподібний, має висоту 5–6 м. За зовнішнім виглядом нагадує корону з сімома вершинами, що утворилися при виїмці ґрунту. По центру знаходиться округла лійкоподібна яма глибиною 7 м. Дно ями пласке, прохід знаходиться у західній частині. Це обумовлене тим, що саме західна частина знаходиться ближче всього до берега Сули. У південній частині є технологічний прохід, де було зроблено пандус для вільного спуску до дна ями. Поряд з цим спуском знаходиться округлої форми майданчик діаметром 42 м. Він по периметру оточений ровом глибиною 1,5 м та валом висотою до 2 м. Поверхня майданчика рівна, має кілька округлих западин. Ймовірно, що майданчик пов'язаний з технологічним процесом виварки селітри, але відсутність слідів печей не дає змоги чітко визначити його як місце виварювання селітри. Відвали відпрацьованого ґрунту знаходяться у південній частині комплексу. Найбільший з них має форму латинської літери «L». Його довжина 142 м на 67 м. Він має кілька вершин,

висота яких сягає 3,5–4 м. При будівництві ферми невелика частина викиду була пошкоджена, що дало змогу прослідкувати стратиграфію насипу. Він складався з тонких, потужністю до 0,2 м прошарків материкової жовтої глини, чорнозему та прошарків сірого попелястого ґрунту з вугіллям. У північній частині комплексу знаходяться довгі бурти ґрунту, підготовленого для виварювання. Вони мають вигляд своєрідного лабіринту, спіралей та окремих довгих валоподібних насипів. Складаються вони з чорнозему без слідів вугілля та домішок глини. Висота бургтів становить 0,5–1 м, ширина – 3–3,5 м. Загальні розміри селітрової майстерні становлять 202 м на 139 м. Максимальна висота – 6 м. За 0,04 км на північний схід від комплексу знаходиться котлован заглибленої у материк споруди. Споруда 1 має прямокутну форму розмірами 16 м на 11 м, і глибину 1,6 м. Дно пласке, у південній частині споруди знаходиться округлої форми заглиблення діаметром 2 м. Споруда № 2 знаходиться за 0,2 км на північ від комплексу. Вона трапецієподібної форми, розмірами 17 м на 14 м. Глибина становить 1,5 м.

Майдан відповідає вимогам, які ставили селітровари у XVII ст. до вибору місця проведення промислу. Структура комплексу дозволяє прослідкувати увесь процес виварення селітри. Спершу ґрунт брався з великого курганного насипу, згодом для варення селітри почали використовувати ґрунт штучно збагачений органічними речовинами. Чітко йде розмежування використаного ґрунту у південній частині комплексу та підготовленого у північній. Використаний ґрунт за браком місця зсипали у великі відвали, що за своїми розмірами тільки дещо поступаються самому майдану. На початковому етапі прохід у західній частині пояснюється тим, що саме у цій частині знаходилася річка. Згодом, коли глибина ями досягла значних розмірів і її дно опинилося нижче проходу, було вирішено улаштувати новий, у південній частині. Він, ймовірно, пов'язаний з округлим майданчиком, що був частиною виробничих площ майстерні. Після того, як було використано увесь ґрунт кургану, селітровари почали заготівлі додаткової сировини. Звідки брався ґрунт – невідомо. Розташованих поряд пошкоджених курганів не було виявлено. Ймовірно, що для заготівлі ґрунту для виварювання використовувався чорнозем з правого високого берега Сули. Його додатково збагачували органічними речовинами та давали «вилежатися» кілька років.

Ймовірно, згадка про цей комплекс міститься у доповідній селітряних майстрів Д. Горбунова та Д. Лелякова про те, що селітру варять литовські люди поблизу Сухого Ромна, за Сулою у Ясенового колодязя [4, 362]. Ясеновий колодязь можна локалізувати на верхній Сулі, в районі сучасного села Ясенове Сумського району. Саме на захід від Ясенового знаходиться селітряна варниця.

Датування комплексу без проведення археологічних досліджень можливе тільки досить приблизне. Тож запропоноване датування даного майдану – XVII ст. На користь цього свідчать кілька чинників.

Рис. 1.
Селітрований
комплекс поблизу
с. Печище.
План Є.М. Осадчого
та О.В. Короті 2012 р.

Перший – найближча аналогія селітроварному комплексу – майдан Розрита Могила на Полтавщині [2, 17]. Конфігурація майданів схожа, що свідчить про схожість технологічних процесів видобутку селітри. Такі технології використовувалися козаками упродовж XVII ст.

Другий – повідомлення архівних джерел про те, що на Верхній Сулі варять селітру. Це повідомлення може дати верхню дату – кінець 30-х років XVII ст. [4, 362].

Третій – повідомлення анкетного опитування, опубліковане архієпископом Філаретом, де йдеться про те, що село Печище отримало назву від решток печей селітроварів, що були розташовані поблизу села. Заснування села Печище відбулося у 70-ті рр. XVII ст. Це повідомлення дає нижню дату функціонування селітроварного комплексу [15, 587].

Отже, проаналізувавши отримані в ході дослідження дані можна зробити попередні висновки. Виявлений у Верхньому Посуллі майдан є одним з найбільших у регіоні селітроварним комплексом. Його картографування дозволило встановити окремі технологічні процеси виварювання

селітри. За станом збереження він є одним з небагатьох майданів, де збереглися не тільки відвали землі та рештки зруйнованого насипу кургану, а й технологічні приміщення. Подібність центрального кільця майдану до Розритої Могили є ще одним аргументом на користь трактування останньої саме як залишків селітровоарної майстерні XVII ст.

Література

1. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г./ В.А. Городцов // Труды XIV АС. – М.: Изд. МАО, 1911. – Т. 3. – С. 93–161.
2. **Каравайко Д.В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорий, В.В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
3. **Коротя О.В.** Дослідження селитроварницького комплексу в урочищі Скоробір / О.В. Коротя // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. Збірник наукових праць та матеріали конференції. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОШК, 2012. – С. 86–89.
4. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
5. **Ляскоронский В.** К вопросу о курганах – городищах – майданах / В.Г. Ляскоронский // Труды XIII АС. – М., 1907. – С. 419–434.
6. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалием / Д. И. Багалий. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 383 с.
7. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалием / Д. И. Багалий. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 420 с.
8. **Мурзін В.** Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.
9. **Приймак В. В.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава: ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 70 с.
10. **Приймак В.В.** Табір селитроварів на території Більського городища / В.В. Приймак, В.М. Приймак, Є.М. Осадчий, А.І. Охріменко, О.В. Сидоренко, О.Ю. Федюк // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1–2. – С. 88–91.
11. **Слюсарский А.Г.** Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Харьков. книжное изд-во, 1964. – 460 с.
12. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко. – Київ – Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
13. **Супруненко О.Б.** Селитроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовков. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОШК, ЦОДПА, 2010. – 96, 4 с.
14. **Телегін Д.Я.** Про так звані «розриті могили» або майдани і їх роль в археології та історії доби Українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д. Я. Телегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОШК, 1997. – Вип. 6. – С. 72–74.
15. **Филарет (Д.Г. Гумилевский).** Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: Типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.